

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԻՍ ԴՈՒՄԻԿՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

**ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՖ ԵՎ ՍԵՊԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XIX Դ. ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ**

XIX դարի ֆրանսիական արևելագիտության մեջ մեծ տեղ է տրվել Հայոց հին պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ խնդրում Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ և հայագետ Մարի Բրոսեն կարևորել է եգիպտական, ասուրական և քաղդեական (այսինքն՝ ռարելոնյան) հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների տեղեկությունները: Նրա ուսումնասիրության ոլորտում են եղել այդ արձանագրությունների վերծանման հիման վրա՝ Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության հարցերի հետազոտությանը նվիրված Ժ.-Ֆր.Շամպոլիոնի, Ժ. Օպերտի, Մ. Օպերտի, Մ. Ռաուլինսոնի, Ֆր. Լենորմանի և այլոց աշխատությունները, որոնցում արծարծվել են նաև Հայոց հին պատմության որոշ հարցեր:

Մ. Բրոսեն չէր բացառում, որ այդ աշխատություններն արտացոլելով հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վերծանման սկզբնական փուլի արդյունքները, կարող էին հաճախ անհասկանալի բացեր ունենալ: Միևնույն ժամանակ գիտնականը կարևորում էր թե՛ պատմական որոշ անունների հիշատակությունը¹, և թե՛ բնութագրական պատմության և հույն պատմիչների հիշատակած փաստերի համաժամանակությունը:

¹ Մ. Բրոսեն մինչև իր ժամանակները անճանոթ մնացած աշխարհագրական և արքայական որոշ անուններ ուշագրավ է համարել, նշելով, որ դրանք կարող են ապագա բացահայտումների հիմք լինել (M. Brosset, Sur l'histoire ancienne de

Մ. Բրոսսեն գրել է. «Մ.թ.ա. XVII դարում՝ XVIII հարստության ժամանակաշրջանում, եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրություններում Միջագետքի հյուսիսում հիշատակվող երկիրը կոչվում էր Ռեմենե (Remene), իսկ ազգը, որն ապրում է այնտեղ՝ Ռեմենեն (Remenen)»: Ըստ Մ. Բրոսսեի՝ այն պետք է Արմենիայի և արմենների եգիպտական անվանաձևը լիներ (nom égyptien de l'Arménie et des Arméniens), քանի որ Արմենիա (Armenia) դասական անվանաձևի ծագումը շատ վաղ ժամանակներից է գալիս: Համաձայն Թուլթոս III-ի² Կառնակի տաճարի պատին փորագրված արքայական տարեգրության, վերջինիս զորքերը հասել էին մինչև Բաբելոն և Արմենիա, իսկ նրա թագավորության վերջին տարիներին՝ Միջագետքից հյուսիս գանվող լեռներ կատարած արշավանքի ժամանակ արմենները (les Remenen ou Arméniens) հիշատակված են որպես հարկ վճարողներ³:

Ֆ. Լենորմանը հիշատակել է Հայաստանը նաև Ռամզես II-ի (մ.թ.ա. 1279–1213) դեմ ծագած ապստամբության մասնակից երկրների շարքում, նշելով, որ Նեղոսի ափերի հուշարձանները վկայում են Ռամզես II-ի հաղթանակների, ինչպես նաև նրա դեմ դուրս եկած Վերին Նեղոսի ազգաբնակչության ապստամբությունների մասին: Ապստամբներին էին միացել Արմենիան, Ասորեստանը, Միջագետքը, քաղղեյան՝ Բաբելոնը, Արամեն (Aramée)⁴:

l'Arménie, d'après les textes hiéroglyphiques et cuneiformes. - Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St-Petersbourg, 1871, t. seizième, p. 333):

² Եգիպտական XVIII հարստության 6-րդ փարավոն Թութմոս III-ի գահակալության տարիները նշվում է մ.թ.ա. XVI դ. վերջի – XV դ. կեսերի միջև (История древнего востока, ч. II, Москва, 1988, с. 238):

³ M. Brosset, Op. cit., p. 335. Fr. Lenormant, Manuel de l'histoire de l'Orient, Paris, 1869, t. I, p. 374, 379, 385. Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 15, 16.

⁴ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 409.

Մ. Բրոսեն կարևորել է սեպագիր արձանագրություններին նվիրված Մ. Օպերտի ուսումնասիրություններում Հայաստանի հիշատակությունն Արմինա (Armina) և Ուրաստու (Uraustu) անուններով⁵: Համաձայն Մ. Օպերտի, Arminiya-ն ազգագրական (ethnographique) բնույթի ածական է, իսկ Armaniya ընթերցվածքը այլ բան չի կարող լինել, քան Armina, որն Αρμενία, Armenia-ի դասական անվանաձևն է⁶:

Ժ. Օպերտը նշել է. «Նինվեի արձանագրություններում Urarta-ն ըստացի արտահայտում է Արարատ անունը, որը բիբլիական տեքստերում նշանակում է Հայաստան»⁷: Հատկանշական է, որ է. Կավենյակը Ուրարտուի թագավորությունը հիշատակել է որպես հայկական թագավորություն (le royaume arménien d'Ourartou (Ararat))⁸:

Մ. Բրոսեն հետևել է Ֆ. Լենորմանի ընդունած ժամանակագրական կարգին, ըստ որի մ.թ.ա. 930 թ. հուլիսի 2-ին զահ բարձրացած Թիգլաթպալասարը բազմաթիվ արշավանքներ է կատարել դեպի Հայաստանի լեռներ (dans les montagnes de l'Arménie)⁹:

⁵ Ալեհայտ է, որ հեղինակը օգտագործել է Բեհիսթունյան սեպագիր եռալեզու (իին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելոնյան՝ ուշ աքքադերենով) արձանագրությունում հիշատակված Հայաստանի անվանաձևերը (Armina/Arminiya=Uraštu) (P. Lecoq, Les inscriptions de la Perse achéménide, Gallimard, 1997, p. 139, 246): Մ. Բրոսեն անդրադարձել է Բեհիսթունի արձանագրությանը, որում Վշտասպի որդի Դարեհը պատմում է իր դեմ ապստամբած երկրների, ինչպես նաև Հայաստանը իրեն ենթարկելու մասին (M. Brosset, Op. cit., p. 339).

⁶ M. Oppert, Journal Asiatique, Mémoire sur les inscriptions des Achéménides, t. XIV, 1849, p. 547.

⁷ J. Oppert, Expédition scientifique en Mésopotamie, Paris, 1863, t. I, p. 18. H. Layard, Discoveries in the ruins of Ninveh and Babylon, London, 1853, p. 403.

⁸ E. Cavaignac, Histoire générale de l'antiquité, Paris, 1946, p. 155.

⁹ Fr. Lenormant, Manuel de l'histoire de l'Orient, Paris, 1869, t. II, p. 66, 67.

Ըստ Ֆր. Տուրնեբիզի¹⁰, Թիգլաթպալասար II-ի¹¹ արշավանքների մասին են վկայում էլասար (Elassar)¹² պալատի սեպագիր արձանագրությունները, որոնց համաձայն նա նվաճել էր Նաիրին, որը հին Հայաստանի հարավային մի մասի ասուրական անվանումն էր (nom assyrien d'une partie de l'ancienne Arménie méridionale) և գտնվում էր Մասիուսի¹³ երկու լանջերի՝ Վերին Տիգրիսի և Եփրատի միջին հոսանքի մասում¹⁴:

Ըստ Ժ. Օպերտի, Սարգանպալ III-ի Կալախի կամ Նիմ-րուդի (Calakh ou Nimroud)¹⁵ մի մեծ արձանագրությունում ասվում է, որ մ.թ.ա. 920 թ., լուր ստանալով, որ հայ Ամիկան (Amika, l'Arménien)¹⁶ հրաժարվել էր իրեն հարկ վճարել, նա արշավում է Զամուա¹⁷ երկրի Ամիկայի մայրաքաղաք՝ Զամրի (Zamri)¹⁸:

¹⁰ Ըստ Ֆր. Տուրնեբիզի, ասուրական աղբյուրներում *Արմենիային* առնչվող ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է մ.թ.ա. 1300 թ. Սալմանասար I-ի ժամանակաշրջանին (Fr. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1900, p. 16): Արդի ընդունված ժամանակագրությամբ Սալմանասար I-ի զահակալության տարիներն են մոտ մ.թ.ա. 1274–1245 թթ. (+/-10) (*История Древнего Востока*, т. II, с. 100):

¹¹ Համաձայն ներկայիս ընդունված ժամանակագրության՝ Թիգլաթպալասար II-ը զահակալել է մ.թ.ա. 967–935/32 թթ., http://www.babylon.com/definition/Tiglath-Pileser_II/English.

¹² Լարսա, քիրլիական էլասար՝ հարավային Բաբելոնիայում:

¹³ The Geography of Strabo, with an English translation by H. L. Jones, Cambr., Mass., London, in eight volumes, vol. V, 1954, XI 12.4.

¹⁴ Fr. Tournebize, Op. cit., p. 16, 17.

¹⁵ Նիմվեից հարավ, Տիգրիսի ափին գտնվող արդի Նիմրուդ քաղաքի տեղում հնում հիմնված քաղաքը կոչվել է Կալիու (A. Kuhrt, *The Ancient Near East*, vol. II, London and New York, t.I, 1997, p. 362):

¹⁶ J. Oppert, Op. cit., p. 318. Հատկանշական է, որ Ժ. Օպերտը *Նիմրուդի* (Նեմրուք) այս արձանագրությունը վերծանելիս Ամիկային հիշատակել է *հայ Ամիկա* անվանաձևով, մինչդեռ Դ. Լուկենբիլը իր կողմից վերծանված տեքստերում *հայ* էթնիկական անվան փոխարեն ընթերցել է. «Ամեկա և Առաշտուա» «... Ameka and Arashtua had discontinued the tribute...» (*Annals of the kings of Assyria*, vol. 1, London, 1902, p. 311, col. II, 50; D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926, p. 151).

¹⁷ Այն հիշատակվում է ասորեստանյան թագավոր Սարգոն II-ի՝ Վանի թագավորություն կատարած ներխուժման ժամանակ (մ. թ. ա. 714 թ.), երբ, ի թիվս

Ժ. Օպերարը նշել է. «Սարգանապալ III-ը իր մի արձանագրությունում պարծենում էր, որ 30-րդ արշավանքի ժամանակ զավթել էր հայ Ուդակիից Վանը»¹⁹:

Սարգանապալ (որին Մովսես Խորենացին Պարույր Սկայորդու ժամանակակից է նշել) անունը Աշուրրանիպալ (մ.թ.ա. 668–635/27 թթ.) անվան բերլիական անվանաձևն է²⁰: Իսկ մ.թ.ա. X դարի 20-ական թթ. նոր-ասորեստանյան կայսրությունում դահակալում էր Թիգլաթպալասար II-ի որդին՝ Աշուր-դան II-ը (մ.թ.ա. 934–912 թթ.)²¹:

Ֆ. Լենորմանը նշում է, որ մ.թ.ա. 877 թ. Սալմանասար IV-ը²² 27-րդ արշավանքի ժամանակ իրեն էր հպատակեցրել ամբողջ²³ Հայաստանը և Թալանի ենթարկել Վանը:

հարևան երկրամասերի, նա գրավել էր Ջամուան (տե՛ս Գայ Ժողովրդի պատմություն, ԳՍՄ ԳԱ հրատ, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 325): Ջամուան տեղադրվում է Փոքր Ձաթի վերին հոսանքից հյուսիս դեպի Ուրմիա ընկած տարածքում (АВНИУ(Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту)—Вестник древней истории, 1951, № 2, с. 289).

¹⁸ J. Oppert, Op. cit., p. 318, 319.

¹⁹ M. Brosset, Op. cit., p. 337. J. Oppert, Op. cit., p. 339, 342, 356.

²⁰ Мовсес Хоренаци, История Армении, перев. с древнеарм., введение и прим. Г. Саркисяна, Е., 1990, с. 36, 224, прим. 73.

²¹ A. Kuhrt, The Ancient Near East. vol. II, London and New York, 1997, p. 479.

²² Ըստ պատմագիտության մեջ ընդունված ժամանակագրության՝ Սալմանասար IV-ը գահակալել է (մ.թ.ա. 782–773 թթ.), իսկ մ.թ.ա. 877 թ. Աշուրնասիրպալ II-ի (մ.թ.ա. 883–859) (A. Kuhrt, Op. cit., vol. II, p. 479) 6-րդ տարին էր:

²³ Ֆ. Լենորմանն այս մասին գրում է. «Սալմանասար IV-ի 27-րդ արշավանքը դեպի Գայաստան մեծ պատերազմն էր, որն ավարտվեց այս երկրի տարբեր մասերի հպատակեցմամբ, որոնք դեռևս դիմադրում էին ասորական միապետին: 31-րդ արշավանքի ժամանակ թագավորը նորից ուղարկում է իր զինավոր զորահրամանատարին Գայաստան, որը թալանի է ենթարկում 50 քաղաքներ, այդ թվում Վանը» (Man. de l'hist. de l'Orient, t. II, p. 72): Այսպիսի մոտեցումից հետևում է, որ Սալմանասարին չէր հաջողվել Գայաստանն ամբողջությամբ հպատակեցնել, քանի որ տեղացիների կողմից կար դիմադրություն, որն էլ հավանաբար նրա 31-րդ արշավանքի պատճառը եղավ մ.թ.ա. 873 թ.: Ըստ Ֆր. Տուրնեբիզի, հաճախ նվաճված այս երկրամասերը երբեք ամբողջությամբ չեն ենթակայեցվել (Fr. Tournebize, Op. cit., p. 17):

Ըստ Մ. Բրոսեի, մ.թ.ա. 741 թ. «Հայ Սարդուրը (Arménien Sardur) Մատիելի²⁴ (Matiel) հետ միասին դեմ է դուրս դալիս Թիգլաթպալասար IV-ին: Կոմմուխի քաղաքի շրջանում ասուրական թագավորը դրավեց շատ քաղաքներ և հիմնադրեց Հայաստանում Ասուրբաղա քաղաքը»²⁵: Այստեղ խոսքը Սարդուր II-ի մասին է, որի ժամանակակիցն էր Թիգլաթպալասար III-ը (մ.թ.ա. 744–727)²⁶:

Արևմուտքում Սարդուր II-ի ստեղծած կռալիցիան միացյալ ուժերով հարձակման անցավ Ասորեստանի դեմ, սակայն Արպադու (Հյուսիսային Ասորիք) տեղի ունեցած ճակատամարտում (մ.թ.ա. 743 թ.)՝ Վանի թագավորության և նրա դաշնակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին: Անհամար կորուստներ տալով՝ իր կյանքը փրկելու համար Սարդուր II-ը ստիպված էր փախուստի դիմել²⁷:

Համաձայն Ֆ. Լենորմանի՝ Ասորեստանի կործանումը բաբելոնացի արքայի և նրա հետ միավորված «մար Արրակի» (իմա՝ Վարրակ–Ա.Դ.) կողմից, տեղի էր ունեցել մ. թ. ա. 789 թ. «Սարգանապալի» կամ «Ասուրլիխուսի» (Assourlikhous) ժամանակ²⁸: Մ. Բրոսեն հիշատակել է Ասուրբանիպալին, ով հունական աղբյուրներում Սարգանապալ անունով է հիշատակվում: Նա նշել է, որ Սարգանապալ մարտնչորդ տարբերվում է այն մյուս նույնանուն արքայից, ում օրոք մ.թ.ա. 789 թ. կործանվեց Նինվեի կայսրությունը²⁹: Նինվեի կործանման մասին տեղեկությունը, ինչպես և արքայական ցանկը, ավելի վաղ է թվագրվել, քան ընդունված է պատմագիտության մեջ, որի համաձայն՝ Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի կործանումը Բաբելոնի և Մարաստա-

²⁴ Բիթ-Ագուսիի թագավորը՝ Յուսիսային Ասորիքում (Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՍՅ ՊԱ հրատ., հ. I, էջ 315):

²⁵ M. Brosset, Op. cit., p. 338; J. Oppert, Op. cit., t. I, p. 337.

²⁶ A. Kuhrt, Op. cit., p. 479, 556.

²⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՍՅ ՊԱ հրատ., հ. I, էջ 317:

²⁸ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 77–80.

²⁹ M. Brosset, Op. cit., p. 339.

նի կողմից տեղի էր ունեցել մ.թ.ա. 612 թ.³⁰, իսկ Ասորեստանը վերջնականապես կործանվել էր 605 թ.: Ֆ. Լենորմանի հիշատակած Արբակը (Վարբակ)՝ Մեդիայի (Մարաստանի) թագավոր Կիաքսարն է, իսկ Բաբելոնի թագավորը՝ Նաբոպալասարը (626–605):

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկում, Կիաքսարը հանգես է գալիս Վարբակես անունով, իսկ Ասորեստանի թագավորը Պատմահոր կողմից Սարգանապալ անունով է հիշատակվել: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում Հայաստանում կառավարում էր Պարոյր «որդի Սկայորդույ», որը մասնակցել էր Ասորեստանի կործանմանը: Պատմահայրը գրել է. «Թողլով ոչ կարևորագույն ի բանից՝ ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ և կամ թէ ի Նինոսէ՝ զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարգանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարգանապալլայ»: Մարաց թագավոր Վարբակ-Կիաքսարը. «զքաջն մեր նախարար յանգուղանէ զՊարոյր թագավորութեան շուք և ձև նմա խոստանալով»³¹:

Մ. Բրոսեն Սկայորդուն հիշատակում է Հայոց թագավորների շարքում՝ նկատի ունենալով Մովսես Խորենացու հաղորդումները նրա մասին: Նախ՝ Պատմահայրը նրան որպես «մեր քաջ նախնի» հիշատակել է Ասորեստանից Հայաստան փախած թագավորասպան արքայորդիների կապակցութեամբ: Պատմահայրը գրել է, որ Սենեքերիմին (Սինաքերիբ) «սպանեալ որդւոց նորա Ագրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ: Յորոց զմինն յարեմտից աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նո-

³⁰ История древнего востока, М., 1979, с. 166.

³¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991, էջ 64–68:

րին Ասորեստանի բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն է զԱնասարն...»³²:

Մ. Բրոսեն անդրադարձել է Թովմա Արծրունու կողմից Նինվեի Սինախերիւր (Սենեքերիւմ) արքայի հիշատակությանը³³, որը թագավորել է մ.թ.ա. 704–681 թթ.: Սենեքերիւմը սպանվել էր մ.թ.ա. 681 թ. Նեսրաք աստծո տաճարում իր որդիների՝ Ադրամեւեքի և Սարասարի կողմից:

Հին Կտակարանի Թագաւորութեանց 7 դրքում պատմվում է, թե ինչպես Ասորեստանի Սենեքերիւմ թագավորին Նինվեում սպանեցին նրա որդիները՝ Ազրամեւեքը և Սարասարը (Շարեցեր), ապա փախան «յերկիրին Արարազայ. եւ թագաւորեաց Ասորդան որդի նորա»³⁴: Ազրամեւեքը Արադ-Նինիլին է՝ «Սինախերիբի որդիներից մեկը: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Ասրասար) ենթադրվում է զորապետ, մ.թ.ա. 681 էպոնիմ, Նաբուշարդուսուրը: Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարխադդոնից (մ.թ.ա. 680–669 թթ.) մարդասպանները փախչում են Շուպրիա»³⁵:

Մ. Բրոսեն, Մովսես Խորենացուն, իրավացիորեն համարելով V դարի հեղինակ³⁶, նշում է, որ Հին Հայոց պատմության մասին մեր ունեցած սկզբնաղբյուրը Պատմահոր հաղորդած տեղեկություններն են: Ըստ գիտնականի, արձանագրություններում հանդիպող հայ՝ Ամիկա (Amika), Սարդուր (Sarda), Ուդակի (Oudaki), Ուրզահա (Urzaha) թագավորների անունները Պատմահոր երկում չեն հիշատակված, մինչդեռ մի շարք ասուրա-քաղդեական թագավորների անուններ առկա են Թովմա

³² Մովսես Խորենացի, էջ 70:

³³ M. Brosset, Op. cit., p. 338.

³⁴ «Թագաւորութեանց Դ.», գլ. ԺԹ, 36–37:

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՍՏ ՊԱ հրատ., հ. I, էջ 427:

³⁶ M. Brosset, Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, Histoire d'Arménie, Oukhtanès d'Ourha, Histoire en trois parties, St-Petersbourg, 1870, p. 3.

Արծրունու մոտ³⁷, որոնք «Համընկնում են Մ. Լենորմանի կողմից նշված վաստերին»³⁸:

Մ. Բրոսեն նշում է, որ համաձայն Խորսարադի արձանագրության՝ «Սարգոնն արչավել է Հայաստան և իրեն ենթարկել Վանի տիրակալ Իրանզուին (Iranzou): Վերջինիս որդին էր Աղան, որի դեմ է ապստամբում հայ Ուրզահան (Urzaha): Ուլլուսունը (Ulloussoun)՝ Աղայի եղբայրն ու հետևորդը, իրեն է ենթարկում Ուրզահանին, բայց Սարգոնը հաղթում է վերջինիս և Ասորեստանին միացնում Հայաստանի քաղաքները»³⁹:

Ֆ. Լենորմանը դրել է, որ Ուրզահան կամ Ուրտսան (Urtsa), որին Մովսես Խորենացին հիշատակել է Հրաչեա անունով՝ Պարուրի որդին էր, իսկ Ուրտսան Հայաստանի թագավորն էր (Urtsa, roi d'Arménie), որի վասալների թվին էր պատկանում Վանի Ուլլուսունը (Ulloussoun de Van)⁴⁰:

Ըստ Ֆ. Լենորմանի՝ Ուլլուսունը, որին գահ էին բարձրացրել եղբոր մահից հետո «...հաշտվում է Ռուսայի հետ և նրան տալիս քսաներկու ամրոցներ իրենց կայազորներով»⁴¹:

Հայտնի է, որ Աղան, ինչպես նաև նրա եղբայր Ուլլուսունը, ոչ թե Վանի, այլ Ուրմիա լճից հարավ ընկած Սարգոնի դրածո Մանայի տիրակալներն էին⁴²: Ֆ. Լենորմանի կողմից Պարուրի որդու Հրաչյայի հետ Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735–713 թթ.) նույնացումը, թերևս վերաբերում է Ռուսա III-ին (մ.թ.ա. 629–601 թթ.):

³⁷ Թովմա Արծրունու հաղորդումները Ասորեստանի թագավորների («սկսած «Բելից և Նինոսից») մասին (Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս.Պետերբուրգ, 1887, 34–36), համադրելով պատմագիտության տվյալների հետ, համապատասխանում են Թիզլաթ-պալասար III-ին (մ.թ.ա. 745–727 թթ.), Սալմանասար V-ին (մ.թ.ա. 727–722 թթ.) (История древнего востока, с.155–156) և այլոց:

³⁸ M. Brosset, Op. cit., p. 338.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 367.

⁴¹ Ibid., p. 91.

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, հ. I, էջ 324–325:

Հետաքրքիր է Հովսեփոս Փլավիոսի հետևյալ հաղորդումը (մ. թ. I դ. երկրորդ կես)։ «Հայաստանը (Հաստատեց) Ուրարտը»⁴³։

Հատկանշական է, որ Մ. Բրոսեի կողմից հիշատակված XIX դ. վերոհիշյալ արևելագետներն ասուրական արձանագրությունները վերծանելիս Ուրարտուի արքաներին հիշատակել են հայոց արքա էթնիկ անվամբ (Amika l'Arménien, Oudaki l'Arménien, Arménien Sardur, Ursa⁴⁴, roi d'Arménie)։ Ֆր. Տուրնեբիզը նույնպես նրանց հիշատակելով որպես հայոց արքաներ՝ Ուրարտուն գործածել է Ուրարաի (Արարատ) [Ourarti (Ararat)]⁴⁵ անվանաձևով։

Այսպիսով, XIX դարի ֆրանսիական արևելագետների աշխատություններում՝ սեպագիր արձանագրությունների վերծանման համաձայն, Արմենիա երկբանվան և հայ էթնիկ անվան ընթերցումը, Հայոց հին պատմության սկզբնաղբյուրային հիմքի վրա դիտարկումը կարևոր ներդրում էր Արարատյան թագավորության պատմության ուսումնասիրության գործում։

⁴³ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի. – Հին հունական աղբյուրներ, Բ, Ե., 1985, էջ 56։ Ս. Կրկյաշարյանն այս անունների կապակցությամբ նշել է «Մի ձեռագրում Ուրոսի փոխարեն կարդում ենք Օարոս, իսկ մեկ այլ ձեռագրում՝ Ուլոս» (Նույն տեղում, էջ 102, ծան.129)։

⁴⁴ J. Oppert, Op. cit., p. 354.

⁴⁵ Fr. Tournebize, Op. cit., p. 17. Ուրարտու երկրամասի անունը Ուրարտի կամ Արարատ (Ourarti ou Ararat) անվանաձևով է հիշատակվում Ժ.-Ա. Գատեյրիասի «Հայաստանը և հայերը» աշխատությունում։ Նա նշել է. «...Մ.թ.ա. 1130 թ.՝ ասուրական առաջին դինաստիայի օրոք, երբ ասորեստանցիներն առաջին անգամ նվաճեցին Նաիրի երկիրը՝ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքների շրջանը, որոշ (հայկական՝ les tribus arméniens de l'Ourarti) ցեղեր բավականին հզորացել էին կամ միավորվել դաշնություններում (ou se groupèrent en confédération)»։ J.-A. Gatteyrias, L'Arménie et les Arméniens, Paris, 1882, p. 14, 15.

АЛИС ДУМИКЯН
ИИ НАН РА

СВИДЕТЕЛЬСТВА ИЕРОГЛИФИЧЕСКИХ И КЛИНОПИСНЫХ
НАДПИСЕЙ О ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ В ОСВЕЩЕНИИ
ФРАНЦУЗСКИХ ВОСТОКОВЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Во французском востоковедении XIX в. большое внимание уделялось изучению истории древней Армении.

Выдающийся французский востоковед и арменовед XIX века Мари Броссе особое значение придавал иероглифическим и клинописным надписям древнего Востока в изучении источников по древней истории Армении. М. Броссе широко пользовался трудами Ж. Оперта, М. Оперта, М. Раулинсона, Ф. Ленормана и др., в которых затрагиваются вопросы истории стран Передней Азии, в том числе и древней Армении.

Французские исследователи считали важным упоминание названия *Армения* и этнического имени *армяне* в расшифрованных ими клинописных надписях. При расшифровке ассирийских надписей, царей Урарту называли этническим именем *Армянский царь* (Amika l'Arménien, Oudaki l'Arménien, Arménien Sardur, Ursa, roi d'Arménie). Фр. Турнебиз, также упоминая их как армянских царей, приводит название *Урарту* в форме *Арапат* [Ourarti (Ararat)].

Исследования французских востоковедов XIX в. проблем древней истории Армении, на основе расшифрованных ими клинописных текстов, является важным вкладом в деле изучения истории Араратского царства.